

ԱՐՓԻՆԵ Ռ. ԲԱՔԼՈՒՄՅԱՆ

ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, պ.գ.թ.

arpinebablumyan05@gmail.com

0009-0001-7840-1440

DOI: 10.59523/1829-4596.2023.1(26)-35

ԺՈՂՈՎՐԴԱԳՐԱԿԱՆ ՓՈՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՊԱՏՃԱՌՆԵՐՆ ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴԻԱՐԲԵՔԻՐԻ ՆԱՀԱՆԳՈՒՄ (XIX Դ. ՎԵՐՋ – XX Դ. ՍԿԻՉԲ)*

Քանալի քառեր՝ Արևմտյան Հայաստան, Դիարբեքիր, Տիգրանա-
կերտ, Բալու, արտագաղթ, իսլամացում, համիդյան կոտորածներ:

Ներածություն

Օսմանյան կայսրության հայահալած քաղաքականության բաղ-
կացուցիչ մասն է եղել Արևմտյան Հայաստանի ժողովրդագրական
պատկերի փոփոխությունը՝ հոգուտ թուրքերի և քրդերի: Դեռևս
XVI–XVIII դդ. կայսրության տարածքում իրականացվել է հայերի
բռնի իսլամացման քաղաքականություն: Միևնույն ժամանակ, կայ-
սրության ազգային, սոցիալական ու կրոնական խտրական քաղա-
քականությունը ժամանակի ընթացքում հանգեցնում էր երբեմնի
հայաբնակ, հաճախ՝ զուտ հայաբնակ բնակավայրերի հայաթափ-
մանը: Խոսքն ինչպես ներքին տեղաշարժերի մասին է, երբ հատ-
կապես գյուղական, ինչպես նաև համեմատաբար փոքրաթիվ հայ
բնակչություն ունեցող բնակավայրերից հայերը տեղափոխվում էին
ավելի խոշոր հայաշատ բնակավայրեր, այնպես էլ՝ արտագաղթի,

* Ներկայացվել է 25.IV.2023 թ., գրախոսվել է 03.V.2023 թ. և 07.V.2023 թ.,
ընդունվել է տպագրության 16.VI.2023 թ.:

երկրից դուրս հաստատվելու միտման: Ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանում արտագաղթի հիմնական ուղղությունն ԱՄՆ-ն էր: Արտագաղթի տեմպերի աճին նպաստեցին հատկապես 1894–1896 թթ. համիոյան կոտորածները:

Դիարբեքիի նահանգը, Կ. Պոլսի պատրիարքարանի տվյալների համաձայն, 1882 թ. ուներ 150.000¹, իսկ 1913–1914 թթ., ըստ տարբեր վիճակագրությունների, 100.000–124.000 հայ բնակիչ²: Ինչպես տեսնում ենք, հայ բնակչության թվաքանակը որոշակիորեն նվազել էր, ինչը, ինչպես ամբողջ Արևմտյան Հայաստանում, այնպես էլ նահանգի տարածքում ընթացող ժողովրդագրական գործընթացների հետևանք էր: Որոշակի ուրվագծերով ներկայացնենք ժողովրդագրական փոփոխությունների հիմնական միտումներն Արևմտյան Հայաստանի Դիարբեքիի նահանգում:

Նախկինում հայաթափված բնակավայրերը. իսլամացման միպումը

XIX դ. վերջերին Արևմտյան Հայաստանի տարբեր նահանգներում, այդ թվում և Դիարբեքիի նահանգում, հանդիպում էին բազմաթիվ քրդաբնակ գյուղեր, որոնց անվանումները դեռևս զուտ հայկական ծագում ունեին: Նրանցից շատերում պահպանվում էին կանգուն կամ կիսավեր եկեղեցիներ, մատուռներ կամ խոնարհված սրբատեղիների մնացորդներ: Գարեգին Սրվանձտյանցը, որը 1878–1880 թթ. շրջել է Արևմտյան Հայաստանի բնակավայրերով, Տիգրանակերտի վիճակի տարածքում թվարկում է գյուղերի անուններ, որոնք իր այցելության ժամանակ քրդաբնակ էին, բայց ունեին կանգուն կամ ավեր հայկական եկեղեցիներ: Այդ գյուղերից էին Հաբարմանը, Հասուրը, Ախոռները, Հալբաթը, Ս. Թորոսը, Հիլարը, Մալանը, Բալախուն, Թըլխըձորը, Օհահ աղբյուր կամ Բակուրը,

¹ Արարատ 1914, 130:

² Արարատ 1914, 132: Ամենուն տարեցոյց 1921, 261: **Kévorkian, Paboudjian** 1992, 59.

Վարի գեղը, Ս. Եղիա գեղը, Հերսնին, Կարմիր քարը, Ագրակը, Մանտիքանը, Թըլլատին, Թըլխումը, Եէնի քյոյը, Լաղարին, Խանգեղը, Տողանը, Ալմատինը, Քարթիլը, Կավուր քյոյը, Այլուն, Ղուֆախիրը և այլ բնակավայրեր³:

Դիարբեքիրի նահանգի Բալու գավառակում ևս բազմաթիվ էին նախկինում հայաբնակ գյուղերը, որոնք ժամանակի ընթացքում հայաթափվել և դարձել էին քրդաբնակ ու թրքաբնակ: Այդ գյուղերից շատերը պահպանել էին իրենց հայկական անվանումները, օրինակ՝ Օշին, Գոմեր, Սուրբ Սարգիս (քրդական ձևափոխումով՝ Սըմ Սարգիս), Վարդագոմ, Ալիրտուն, Սահման, Ջրափ, Հոսանք, Մերավան և այլն⁴: Տվյալ բնակավայրերի հայ բնակիչները ժամանակին կամ հեռացել ու բնակություն էին հաստատել այլ վայրերում, կամ՝ իսլամացվել: Ավելին, ժամանակի ընթացքում նվազում էին զուտ հայաբնակ վայրերը, շատերում էլ գնալով ավելանում էր թուրք և քուրդ բնակչությունը:

XIX դ. վերջերին ևս հայաթափման ու կրոնափոխության դեպքերի մասին վկայություններ կան, որոնք վերաբերում են Արևմտյան Հայաստանի բազմաթիվ բնակավայրերի: Այս խնդրի վերաբերյալ ահազանգեր են եղել և դա էր պատճառը, որ «կրօնափոխութեան առաջն առնելու համար Պօլսոյ պատրիարքարանի կողմից որոշուած է շրջուն պաշտօնով եկեղեցական այցելուներ ուղարկել վտանգ սպառնացող գաւառները»⁵: Դիարբեքիրի նահանգի բնակավայրերը, ամենայն հավանականությամբ, դիտարկվել են «վտանգ սպառնացող»-ների շարքում: Բանն այն է, որ Դիարբեքիրն ինքնին անապահով տարածք էր, քանզի հարևանությամբ բնակվում էին բազմաթիվ քրդական ցեղեր, որոնք ժամանակ առ ժամանակ հարձակվում էին հարևան բնակավայրերի վրա, թալա-

³ Սրուանձտեանց 1885, 186–187:

⁴ Պատմութիւն Պաղնատան 1966, 17:

⁵ Արաքս 1887, գիրք Ա, 141:

նում ու ավերում ինչ հնարավոր էր: Նման պայմաններում դեռևս առողջ և ձեռներեց մարդկանց մնում էր կրոնափոխվել կամ հեռանալ հայրենի բնակավայրերից:

Բարեբախտաբար, պատրիարքարանի ձեռնարկումներից հետո կրոնափոխության հետ կապված իրավիճակը որոշակիորեն փոխվում է: 1888 թ. իրապարակումներից մեկում մեջքերվում է «Արեւելք» թերթում տպագրված մի հաղորդագրություն այն մասին, որ Տիգրանակերտի վիճակի հայերի մեջ նկատված կրոնափոխության միտումը բավական թուլացել է, իսկ կրոնափոխ եղածները կրկին վերադառնում են Առաքելական եկեղեցու գիրկը⁶: Սակայն համիդյան կոտորածների ընթացքում և դրանից որոշ ժամանակ անց կրոնափոխության հարկադրանքը կրկին դարձավ հայությանը սպառնացող վտանգներից մեկը: Դիարբեքիում բրիտանական փոխհյուպատոս Սեսիլ Հոլլուարդը 1896 թ. մարտի 17-ի զեկույցում նշում էր, որ Դիարբեքիի նահանգում շուրջ 25.000 հայեր մուսուլման են դարձել⁷: Իհարկե, որոշ ժամանակ անց կրոնափոխ եղած հայերի մեծ մասը վերադարձավ քրիստոնեությանն ու հայի ինքնությանը, սակայն կրոնափոխության ու կոտորածի վախը մշտադարձ էր արևմտահայության շրջանում:

Գաղթի պատճառները

Դիարբեքիի նահանգում ժողովրդագրական փոփոխությունների հիմնական պատճառներից էր երկրի ներսում բնակչության տեղաշարժը, իսկ XIX դ. վերջերից նաև արտագաղթը, այս շրջանում՝ հիմնականում ԱՄՆ:

Արևմտյան Հայաստանի գրեթե բոլոր բնակավայրերում արտագաղթի կամ, առհասարակ, տեղաշարժերի հիմնական պատճառներից մեկը հայ բնակչության նկատմամբ տարվող սոցիալա-

⁶ Արարատ 1888, Յունուար, 60:

⁷ **Dadrian** 1995, 156.

կան ու հարկային քաղաքականությունն էր, որը շատ դեպքերում վերաճում էր բռնությունների, ավազակությունների ու թալանի:

Դեռևս 1889 թ. «Արաքս» պարբերականում հրատարակված մի ծավալուն հոդվածում խմբագիր Ս. Գուլամիրյանցը նշում էր, որ հայության շրջանում «գաղթականութիւնները տեղի են ունեցել զանազան պայմանների տակ, գլխաւորապէս կոտորածից, բռնութիւնից ազատուելու համար»⁸: Միևնույն ժամանակ նա կարծում էր, որ շատերի կողմից իբրև հայերի գաղթականության և պանդխտության պատճառներ բերվող սպանությունները, հարստահարությունները և կյանքի ու գույքի անապահովությունը գաղթի հիմնական պատճառները չեն: Ս. Գուլամիրյանցը գաղթի հիմնական պատճառներից էր համարում արդյունաբերության և երկրագործության հետամնաց վիճակը՝ եզրակացնելով, որ հայերի գաղթելու իրական պատճառները տնտեսական էին⁹: Իհարկե, մասամբ կարելի է համաձայնել Ս. Գուլամիրյանցի մոտեցմանը՝ սոցիալական, տնտեսական խնդիրները համարելով արտագաղթի հիմնական շարժառիթ:

Կարծում ենք, որ տվյալ դեպքում խոսքը պետք է լինի արտագնա աշխատանքի մասին, երբ երիտասարդ տղամարդիկ մի քանի ամսով կամ տարով մեկնում էին աշխատելու այլ, հատկապես խոշոր բնակավայրեր: Հաջողակները որոշ ժամանակ անց վերադառնում էին ծննդավայր, վերանորոգում տունը, գնում հողատարածք, հիմնում սեփական աշխատատեղ: Եվ միայն հեռացողների մի փոքր մասն էր հաստատվում նոր բնակավայրում, որտեղ և տեղափոխում իրենց ընտանիքները: Սա արդեն արտագնա աշխատանքի բացասական հետևանքն էր նախկին բնակավայրի ժողովրդագրական պատկերի վրա: Ամերիկացի միսիոներ Հ.Ն. Բարնումը, գրում էր, որ Չմշկածագի բնակիչներից միայն քչերն էին կարողանում ապրուստի միջոցներ հայթայթել ծննդավայրում և, մեծ մա-

⁸ Արաքս 1889, գիրք Ա, 1–13:

⁹ Արաքս 1889, գիրք Ա, 1–13:

սամբ, յուրաքանչյուր տղամարդ ապրուստի միջոց էր վաստակում Կ. Պոլսում: Նրանք 5–10 տարի անց էին կացնում մայրաքաղաքում, վերադառնում և, ծննդավայրում 2–3 տարի վաստակածը ծախսելով, կրկին մեկնում աշխատելու¹⁰:

Այսպիսով, տնտեսական գործոնի դրդմամբ հեռացողները հիմնականում բավարարվում էին արտագնա աշխատանքով և վերադառնում ծննդավայր, այլ ոչ թե գաղթում ամբողջ ընտանիքով: Նշված ժամանակահատվածում տնտեսական գործոնը հայերին գաղթի դրդող պատճառներից էր, բայց ոչ հիմնականը: Գաղթի կարևոր գործոններից էին նաև արդեն իսկ հիշատակված անապահովությունը, զուտ էթնիկ ու կրոնական պատկանելիության պատճառով հարստահարություններն ու ավազակային հարձակումները, որոնք գրեթե միշտ մնում էին անպատիժ: Անգլիացի ինժեներ Հ. Բարկլին նշում էր, որ Դիարբեքիից ներքև բերրի տարածքներ կան, որտեղ կարելի է հիանալի բերք ստանալ: Սակայն այդ տարածքները մնում են անմշակ: Գյուղացիները չեն մշակում նույնիսկ իրենց տան համար անհրաժեշտ քանակությամբ կուլտուրաներ, քանզի վստահ են, որ այն կթալանվի կամ քրդերի կամ զինվորների կողմից: Նա հավելում էր, որ այդ մարդիկ տանջվում են սովից ու հիվանդություններից, որոնք շատ արագ էին տարածվում՝ ամայացնելով տարածքը¹¹: Նման իրողությունները հատուկ էին հատկապես Դիարբեքիի, մասամբ նաև Խարբերդի նահանգի Դերսիմի գավառի մի շարք բնակավայրերի:

Նշենք նման մի քանի վկայություններ ևս: Դիարբեքիի նահանգի Արդանա Մադեն գավառի Ջերմուկ գավառակում նման դեպքերը եզակի չէին: Ս. Պարսամյանը գրում էր, որ «Սովորական դարձած է հասարակ թուրքի մը հայ վարպետին գործ ապսպրել եւ փոխարժէքը վճարելուն առարկել թէ շատ է, սուղ է. Կէսը վճարել եւ

¹⁰ The Missionary Herald 1871, February, 41.

¹¹ **Barkley** 1891, 280.

առնել տանիլ, անոր ետեւէն պոռալով»¹²: Նա արձանագրել է ևս մեկ ուշագրավ փաստ, որն արդեն առնչվում է կրոնական խտրականությանն ու հալածանքներին: Նրա հավաստմամբ, Ջերմուկի Առաքելական եկեղեցին հաջողվել էր վերակառուցել միայն 1870-ականների վերջերին, քանի որ մինչ այդ մահմեդականներն արգելք էին հանդիսանում եկեղեցու վերաշինությանը¹³:

Արդանա Մադեն գավառի բնակավայրերից էր նաև Չնքուշը, որտեղ հայ բնակչությունը ենթարկվում էր առավել մեծ հալածանքների: Դեռևս XIX դ. սկզբներին, չդիմանալով քրդական ու թուրքական հալածանքներին ու կողոպուտներին, Չնքուշից մոտ 500 ընտանիք գաղթել էր Սևերակ, Ջերմուկ, Մադեն, Մալաթիա, Խարբերդ քաղաքներ և Շիրո ու Կարկառ գավառակների գյուղեր: Չնքուշում տիրող խտրականությունների մասին է վկայել տեղի Հայ ավետարանական եկեղեցու հովիվ Ս. Նազգաշյանը: Նրա հավաստմամբ, Չնքուշի բնակիչներն առավել, քան այլ բնակավայրերում, պատճառ ունեին գանգատվելու նման դեպքերից: Խոսքը հատկապես աղաների հարստահարությունների և քրիստոնյաներին անպատիժ կեղեքելու սովորության մասին էր¹⁴: Չնքուշի վերաբերյալ ուշագրավ մի աշխատանքի հեղինակ Գ. Գևորգյանի փաստմամբ՝ չնքուշցի ընտանիքների տղամարդիկ ևս հիմնականում վատակում էին արտագնա աշխատանքով: Նրանք մոտ 8 ամիս աշխատում էին այլ բնակավայրերում, ապա աշնանը վերադառնում Չնքուշ և այստեղ մնում մինչև Ջատիկ¹⁵:

Սակայն միայն արտագնա աշխատանքը չէր կարող ապահովել այդ ընտանիքների ապրուստն ու անվրդով կյանքը: Ս. Նազգաշյանը նկարագրել է դեպքեր, երբ, օրինակ, մահմեդականը բնակվել է գաղթած հայի տանը, սակայն տուրքերը բարդվել են տանտիրոջ

¹² Պարսամեան 1969, 45:

¹³ Պարսամեան 1969, 37:

¹⁴ Աւետաբեր 1879, յունիս 10:

վրա, կամ շատ էին դեպքերը, երբ թուրք աղաները, իբր պարտքի դիմաց, գրավում էին հայերի հողերն ու այգիները, օգտվում դրանց ամբողջ արդյունքից, սակայն հարկերը ստիպում էին վճարել հայերին¹⁶: «Մասիս» թերթում 1880 թ. հոդված է տպվում Չնքուշի մի քանի բեյերի չարագործությունների վերաբերյալ, որոնց դեմ տեղի փոխառաջնորդը և բողոքական ու կաթոլիկ ազգային գործիչները վերոհիշյալ միսիոներ Հ.Ն. Բարնումի միջոցով, հավաքական բողոքագիր են ուղարկում կուսակալին և պատրիարքարան¹⁷: Այս ամենը նպաստում էր հայ բնակչության մշտական տեղաշարժերին:

Բնակչության տեղաշարժերը թեև բնորոշ էին Դիարբեքրի նահանգի տարբեր բնակավայրերի, սակայն հատկապես շատ էին Բալուն լքողները: Մ. Տերոյանցը գրում է. «Պատմության նայելով Բալուն հնումը մօտ 100.000 բնակիչ է ունեցել և Աշտիշատի մեջ ամենամեծ և առաջին քաղաքն է եղած: Նոյն իսկ սորանից 70–80 տարի առաջ Բալուի բնակիչների թիւը յանգելիս է եղել 30.000-ի, ինչպես որ կը պատմեն տեղացի ծերունիները: Հայ ազգաբնակչությունը օր ըստ օրե նվազում է այստեղ, գաղթող հայերի երրորդ մասին չափ հազիւ թուրքեր կաւելանան, որոնք կը գան նմանապէս Ճապաղջուրի շրջակայքից, Խարբերդից և այլ կողմերից: Հայոց թաղերի հարաւային գերեզմանի կողմը դեռ կերևին հազարաւոր տների կիսաւեր պատերը, իսկ արևելեան կողմը Արածանիի եզերքին մօտաւորապէս 40 ըռպէի տեղ բոլորովին յայտնի է, որ քաղաքին ստորին մասերն են եղել քիչ ժամանակ առաջ»¹⁸:

Բալուից գաղթելու ազդակները տարբեր են եղել: Գ. Սրվանձ-տյանցը գրում է, որ «Օղն ու ջուրը խիստ ծանր է այս քաղաքին, եւ մարդիկ դեղնած, գրեթէ ճերմակ մազերով մէկը չես տեսներ, քիչեր

¹⁵ Գէորգեան 1970, 84:

¹⁶ Աւետաբեր 1879, յունիս 10:

¹⁷ Գէորգեան 1970, 48:

¹⁸ Արաքս 1897, մայիս, 38:

կան, որ յիսուն տարին լրացնելէն զկնի մեռնին»¹⁹: Ի տարբերությոն քաղաքի՝ գյուղերի բնակիչները, ըստ նրա, լիովին առողջ էին և ապրում էին բնականոն կյանքով: Ծննդավայրը լքելու կարևոր պատճառներից է եղել նաև, ինչպես մյուս բնակավայրերի դեպքում, անապահովությունը: Ժամանակակիցները նշում են, որ այնտեղ գիշեր թե ցերեկ հաճախ հրացանի կրակոցներ էին լսվում, իսկ հետո պարզվում էր, որ կողոպտվել է որևէ հայի տուն, կամ հայ է սպանվել²⁰: Իշխանությունների կեղեքումներն ու ծանր հարկահանությունը ևս Բալուից գաղթի հիմնական պատճառներից էին, ինչի մասին գրում էր նաև Պ. Նաթանյանը. «Բալուայ եւ ամէն գաւառի հայ բնակչաց շատերն՝ որ Պօլիս պանդխտութեան կը դիմեն իրենց ընտանիքինին երեսի վրայ ձգելով, պատճառը այս անտանելի հարստահարութեանց եւ ծանր արքունի տրոց չդիմանալնին է»²¹:

Բալուից պանդխտության մեկնողների հիմնական ուղղությունը եղել է Կ. Պոլիսը: Ըստ Գ. Սրվանձոյանցի՝ «Բալուայ գեղերու հայերը մեծաւ մասամբ թէ ի Պօլիս եւ թէ ի գաւառս ճարտարապետ, հիւսն եւ որմնադիր են, իրենց տեղն ալ այգեգործ եւ երկրագործ, Պօլսոյ ազգայնոց մէջ նշանաւոր անձինք եւ գերդաստաններ կան ծանօթ՝ Բալուայ հովիտէն»²²: XIX դ. 70-ական թվականներից Բալուից ակտիվացած գաղթի մյուս ուղղություններն էին Ադանան, նաև Խարբերդը, Դիարբեքիրը, Սեբաստիան, Մալաթիան ու Քդին և վերջապես՝ ԱՄՆ-ը: Բալուից 1870-ականներից գաղթի, նաև արտագաղթի ծավալների մեծացումը կարելի է պայմանավորել, ինչպես Խարբերդի նահանգից արտագաղթի ծավալների մեծացման դեպքում է, նաև միսիոներների ազդեցությամբ: Խարբերդի հարևանությամբ լինելը և միսիոներների քարոզներն անապահով, բազմաթիվ զրկանքներ կրող բնակիչներին՝ հատկապես գյուղացի-

¹⁹ **Սրուանձտեանց** 1885, 158:

²⁰ **Նաթանեան** 1878, 51:

²¹ **Նաթանեան** 1878, 56:

ներին, ավելի բարեկեցիկ կյանք ունենալու հույսեր էին ներշնչում: Եվ ինչպես խարբերոցիները, Բալու գավառակի հայության մի մասը ևս բոլոր դժբախտություններից փրկվելու ելքը փնտրում էր արտագաղթի մեջ:

Արդեն 1895 թ. հետո կոտորածները դարձան գաղթի և հատկապես արտագաղթի հիմնական պատճառը: Շատ էին ընտանիքներով մեկնողները:

Բազմաթիվ էին դեպքերը, երբ դեռ կոտորածների ժամանակ գյուղերից փախած բնակչությունն ապաստան էր գտնում մոտակա ավելի խոշոր բնակավայրում: Նրանցից շատերը կոտորածներից ամիսներ անց դեռևս վախենում էին վերադառնալ իրենց բնակավայրեր, մի մասն էլ հաստատվում էր նոր բնակավայրում: Այս առումով, քաղաքների հայ բնակչության թվաքանակը կարծես չէր նվազում: Այլ էր վիճակը գյուղական բնակավայրերում: Շատերը հեռանում էին իրենց բնակավայրերից՝ այլ վայրերում անվտանգ կյանքի ու գույքի ապահովություն փնտրելով:

Արտագաղթ

XIX դ. վերջերին և XX դ. սկզբներին Դիարբեքիրի նահանգում հայ բնակչության ժողովրդագրական փոփոխությունների պատճառներից էր նաև արտագաղթը՝ հիմնականում Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներ: Դրան մեծապես նպաստել է ամերիկացի միսիոներների գործունեությունը: 1880-ականներից ԱՄՆ արտագաղթողների թիվը սկսեց աճել՝ համիդյան կոտորածներից հետո ստանալով նոր ծավալներ:

Համիդյան կոտորածներն ու դրանց հետևանքները սարսափելի էին ամբողջ Արևմտյան Հայաստանում: Ինչ վերաբերում է կոնկրետ Դիարբեքիրի նահանգին, ապա այստեղ սպանվեցին հազարավոր հայեր, շատերը մահացան կոտորածներից հետո ծայր

²² Սրուանձտեանց 1885, 164:

առած հիվանդություններից, մի մասն էլ մնաց անօթևան՝ առանց գոյության տարրական պայմանների²³: Շուրջբոլորը թալանված, ավերված ու հրկիզված գյուղեր էին: Կոտորածների հետևանքները ծանր էին հատկապես Դիարբեքի, Բալու, Սևերեկ քաղաքներում ու դրանց շրջակա բնակավայրերում: Դիարբեքիում բրիտանական փոխյուպատոս Սեսիլ Հալուարդի տվյալներով՝ Դիարբեքիում և շրջակայքում կար 60.000 կարիքավոր²⁴:

Եվ սպասելի էր, որ մինչ այդ արդեն սկիզբ առած արտագաղթի ծավալները պետք է մեծանային: Գաղթում էին Երուսաղեմի անցագրերով, Յաֆայում նստում ֆրանսիական շոգենավ՝ անցնելու ԱՄՆ: Ոմանք էլ մնում էին Բեյրութում, Կիպրոսում, Եգիպտոսում²⁵:

1900-ական թվականներին Դիարբեքիից արված թղթակցություններ կան, որտեղ խոսվում է օրվա կարևոր խնդիր դարձած գաղթականության մասին: Չնայած այն հանգամանքին, որ անցագիր ստանալն արգելված էր, այնուամենայնիվ, շատերը փախուստի էին դիմում, վատնում 20–25 ոսկու չափ գումար, բայց նույնիսկ այդ դեպքում՝ ոչ միշտ էին հաջողության հասնում: Հոդվածներում նշվում էր, որ հայերին խեղելը, հայիոյելը, սովորական երևույթ են դարձել, հասել ծայրահեղության: Ահա թե ինչու, երիտասարդությունն արտասահմանի որևէ ազգականի, ծանոթի առաջարկին վստահելով, պատրաստ է ամեն զոհողության՝ գնալու «ազատ երկիր»²⁶:

1906 թ. նոյեմբերի 18-ին թղթակից Վշտակիրը Տիգրանակերտից գրում էր. «Մեկնողներուն տեղը շրջակայքէն կուգան բռնել խեղճ գիւղացիներ, որք քիւրդերու զուլումներէն ազատուելու յուսով

²³ Մանրամասն տես՝ **Բաբլումյան** 2020, Հայագիտության հարցեր 61–75: **Բաբլումյան** 2020, Ցեղասպանագիտական հանդես 45–64:

²⁴ Report America's Relief Expedition to Asia Minor under the Red Cross 1896, 86.

²⁵ **Մկունդ** 1953, 269–270:

²⁶ Արմէնիա 1907, փետրվար 13:

քաղաք կը դիմեն, անդին իրենց տեղերը պարապ թողլով»²⁷: Տվյալ դեպքում նա գրում էր ժողովրդագրական այն խնդրի մասին, երբ հատկապես փոքրաթիվ հայ բնակչություն ունեցող բնակավայրերից բնակիչները գոյության միջոցներ գտնելու և հիմնականում ապահովության ակնկալիքով հեռանում էին, հաստատվում ավելի խոշոր, նաև՝ հայաշատ բնակավայրերում: Այս միտման պատճառով է, որ կենտրոնական բնակավայրերում հայերի թվաքանակի նվազեցում հիմնականում չէր նկատվում, մինչդեռ նախկինում հայաբնակ բազմաթիվ գյուղական բնակավայրեր հայաթափ էին լինում:

Հայաշատ քաղաքների, գյուղերի համար արտագաղթողների թիվը, թվում է, էական ազդեցություն չէր կարող ունենալ հայության ընդհանուր ժողովրդագրական պատկերի վրա: Բայց, երբ արձանագրում ենք, որ արտագաղթողների գերակշիռ մասը երիտասարդներ էին, պարզ է դառնում, որ նրանց հեռանալը զգալի պետք է լիներ նույնիսկ հայաշատ քաղաքների ու գյուղերի հայության համար: Ավելին, մի քանի տասնյակ տուն հայություն ունեցող գյուղի համար սա ուներ ժողովրդագրական էական բացասական հետևանքներ:

ԱՄՆ-ում տիգրանակերտցիների կարևոր կենտրոն էր դարձել Ուեսթ Հոփոքըն քաղաքը, որտեղ, ինչպես «Արմենիա» թերթի թղթակիցն էր գրում, 1905 թ. դրությամբ որոշ հայ գաղթականներ արդեն տուն էին գնել, ոմանք էլ փնտրտուքի մեջ էին: Թղթակիցը շեշտում էր, որ կատակով «փոքրիկ Տիգրանակերտ» անվանվող Ուեսթ Հոփոքըն քաղաքը եկեղեցու կառուցումից հետո կդառնա ԱՄՆ-ում տիգրանակերտցիների կարևոր կենտրոն²⁸: Ժամանակի ընթացքում ԱՄՆ-ի տարբեր քաղաքներում հիմնվեցին նաև տիգրանակերտցիների կրթասիրաց, ուսումնասիրաց միություններ, ինչպես օրինակ՝ Տիգրանակերտի Կրթասիրաց ընկերությունը, Բա-

²⁷ Արմենիա 1907, յունուար 9:

²⁸ Արմենիա 1905, նոյեմբեր 15:

լուի Սաքրաթ գյուղի ուսումնասիրաց ընկերությունը և այլ կազմակերպություններ²⁹:

Եզրակացություններ

Դիարբեքիի նահանգի հայ բնակչության տեղաշարժերը՝ այդ թվում գաղթը երկրի ներսում և արտագաղթը, այս շրջանում՝ հիմնականում ԱՄՆ, նաև իսլամացման միտումները, որոնք առկա էին հատկապես համիդյան կոտորածների տարիներին, այն հիմնական պատճառներն էին, որոնց ազդեցությամբ որոշակիորեն փոփոխվում էր տարածքի ժողովրդագրական պատկերը:

Ինչպես Արևմտյան Հայաստանի մյուս բնակավայրերում, այնպես էլ Դիարբեքիի նահանգի բազմաթիվ բնակավայրերում արտագաղթի կամ, առհասարակ, տեղաշարժերի հիմնական պատճառներն էին հայ բնակչության նկատմամբ կիրառվող սոցիալական ու հարկային խտրական քաղաքականությունը, հայ գյուղացիների վատթար տնտեսական դրությունը, սակավահողությունը, բռնությունները, և արդեն 1890-ական թվականներից կիրառվող կոտորածների ու իսլամացման քաղաքականությունը:

XX դ. սկզբներին, ինչպես Արևմտյան Հայաստանի մյուս նահանգներում, այնպես էլ Դիարբեքիի նահանգի բնակավայրերում նվազել էր զուտ հայաբնակ վայրերի թվաքանակը: Բազմաթիվ էին այն գյուղերը, որտեղ ապրում էին հիմնականում փոքրաթիվ հայեր: Օրինակ, Դիարբեքիի շրջակա բնակավայրերից միայն մի քանիսն ունեին ստվարաքանակ հայություն, իսկ մյուսները՝ թեև հայաբնակ էին, բայց ունեին ընդամենը մի քանի տուն հայ բնակիչ: Այնուամենայնիվ, չնայած հայ բնակչության թվաքանակի նվազման միտումներին՝ ինչպես մյուս նահանգներում, Դիարբեքիում ևս հայերը դեռևս զգալի տոկոս էին կազմում:

²⁹ Ամերիկահայ տարեցույցը 1912, 182:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Ամենուն տարեցոյց 1921, Կ. Պոլիս:

Ամերիկահայ տարեցոյցը 1912, Պոստոն, Կիլիկիա տպարան, 383 էջ:

Արարատ 1914, Թ, Ս. Էջմիածին:

Ավագյան Ք. 2000, Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների հայ գաղութի պատմությունը, Երևան, «Գիտություն» հրատարակչություն, 239 էջ:

«Արաքս» 1887, նոյեմբեր, Ս. Պետերբուրգ, գիրք Ա:

«Արարատ» 1888, յունուար, Ս. Էջմիածին:

Բաբլումյան Ա. 2020, Հայերի կոտորածները Դիարբեքի քաղաքում 1895 թ., «Հայագիտության հարցեր», Երևան, հ. 3, էջ 61–75:

Բաբլումյան Ա. 2020, Արևմտյան Հայաստանի Դիարբեքի նահանգի հայ բնակչությունը համիդյան կոտորածների տարիներին, «Յեղասպանագիտական հանդես», Երևան, հ. 1, էջ 45–64:

Գէորգեան Գ. 1970, Չնգուշապատում: Քննական պատմութիւն հայոց Չնգուշի, Երուսաղէմ, Տպ. Ս. Յակոբեանց, Ա հ., 625 էջ:

Գուլամիրյանց Ս. 1889, Գաղթականութեան մասին, «Արաքս», Ս. Պետերբուրգ, գ. Ա:

«Հայք» 1891, յուլիս 15, Նիւ Եորք:

Մկրտչ Բ. 1953, Ամիտայի արծագանգներու վկայակոչումն եւ Բ հատոր, Նիւ Ճէրզի, Ուիհոքըն, 413 էջ:

Նազգաշեան Ա. 1879, յունիս 10, Չնգուշէն նամակ մը, «Աւետաբեր», Կոստանդնուպոլիս:

Նաթանեան Պ. Ծ. Վ. 1878, Արտօսը Հայաստանի կամ Տեղեկագիր Բալուայ, Քարբերդու, Չարսանճագի, Ճապաղջուրի, եւ Երզնկայու, Կոստանդնուպոլիս, 202 էջ:

Պատմութիւն Պաղնատան 1966, Պոսթըն, Հայրենիք, 297 էջ:

Պարսամեան Ս. 1969, Յուշարձան Զերմուկի, Պոսթըն, տպ. Հայրենիք, 144 էջ:

Սրուանձտեանց Գ. 1885, Թորոս Աղբար Հայաստանի ճամփորդ, մաս Բ, Կ. Պոլիս, Տպագր. Գ. Պաղտատլեանի, 488 էջ:

Վշտակիր 1907, յունուար 9, Նամակ Թիւրքիաէն, «Արմէնիա», Մարսէլ:

Վշտակիր 1907, փետրվար 13, Նամակ Թիւրքիաէն, «Արմէնիա», Մարսէլ:

Տաճատ 1905, նոյեմբեր 15, Նամակ Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներէն, «Արմէնիա», Մարսէլ:

Տերոյեանց Մ. 1897, Բալու, «Արաքս», Ս. Պետերբուրգ, մայիս:

- Barkley H.** 1891, Ride Through Asia Minor and Armenia, London, John Murray, 350 p.
- Dadrian V.** 1995, The History of the Armenian Genocide, RI & Oxford, Berghahn Books, 452 p.
- Merguerian B.** 2002, The View From the United States Consulate, in Armenian Tsopk / Kharbert, ed. R. Hovannisian, Costa Mesa, California, p. 273-325.
- Report America's Relief Expedition to Asia Minor under the Red Cross, 1896, Washington, printed by the Journal Publishing Company, Meriden, Conn., 125 p.
- Story of Turkey and Armenia, 1896, edited by Rev. J. Pierce, Baltimore, Woodward Company, 500 p.
- The Missionary Herald 1871, February, Cambridge.
- Kévorkian R., Paboudjian P.** 1992, Les Arméniens dans l'Empire ottoman a la veille du génocide, Paris, Arhis, 603 p.

Арпине Р. Баблумян, *Институт истории НАН РА, К.И.Н.*, Причины демографических изменений в провинции Диарбекир Западной Армении (конец XIX – начало XX вв.)

Резюме

Неотъемлемой частью политики Османской империи было изменение демографической картины Западной Армении в пользу турецко-курдских элементов.

К основным причинам, повлиявшим на изменения демографической картины провинции Диарбекир, относятся перемещение армян внутри страны, когда население мигрировало из сельских районов в более крупные районы, заселенные в основном армянами, эмиграция (в этот период в основном в США), а также исламизация, которая была актуальна в XIX веке и особенно в годы гамидовских истреблений. Во многих населенных

пунктах провинции Диарбекир основными причинами миграции были социальная, налоговая и религиозная политика империи в отношении к армянам, экономическое положение армянских крестьян, отсутствие собственности, насилие и массовые истребления с 1890-х годов.

В начале XX века число исключительно армянских поселений в провинции Диарбекир уменьшилось. Было много деревень, в которых проживало небольшое количество армян. Например, в окрестных населенных пунктах города Диарбекир лишь несколько селений имели значительное количество армян, другие – всего несколько домов. Однако, несмотря на тенденцию снижения численности армянского населения, армяне по-прежнему составляли значительный процент в провинции Диарбекир.

Ключевые слова: Западная Армения, Диарбекир, Тигранакерт, Балу, эмиграция, исламизация, гамидовские истребления.

Arpine R. Bablumyan, *Institute of History of the NAS RA, PhD in History, The Causes of Demographic Changes in Diarbekir Province of Western Armenia (end of XIX – beginning of XX centuries)*

Summary

An integral part of the Ottoman Empire's policy of persecuting the Armenians was to change the demographic profile of Western Armenia in favor of Turkish-Kurdish elements. The movements of the Armenian population of Diarbekir province, including migration within the country, emigration (mainly to the USA at that time), as well as Islami-

zation, which was also actual during the XIX century and especially during the years of the Hamidian massacres, were the main causes that affected the demographic profile of the area.

In other settlements of Western Armenia as well as in many settlements of Diarbekir province, the main reasons for emigration were the social, tax and religious discriminatory policies applied to the Armenian population, the economic situation of the Armenian peasants, the lack of ownership, violence, and the massacres that had been implemented in the 1890s.

At the beginning of the XX century, the number of purely Armenian settlements in Diarbekir province decreased. There were many villages where a small number of Armenians lived. For example, only a few of the settlements surrounding the city of Diarbekir had a significant number of Armenians, while others, had only a few houses with Armenian residents. However, despite the declining trends in the Armenian population, a significant percentage of the population in Diarbekir, as well as in other provinces, were still Armenians.

Key words: Western Armenia, Diarbekir, Tigranakert, Balu, emigration, Islamization, Hamidian massacres.